

Na yaqona kei na i tikotiko ni veivakarautaki vakavuli: Na veisataki ni i tuvatuva vakalawa kei na veiqaravi raraba

Yaqona and the school campus: Regulation versus facilitation

First online: 1-12
 © The Author(s) 2023
 DOI: 10.15663/JPR.wi1.article2
 www.iol.ac.nz

S Apo Aporosa¹
 Suliasi Vunibola²

I tukututuku taumada

Na yaqona e gacagaca ni veiqaravi se i tovo vakavanua vakaitaukei ka ra dau vakayagataka talega ena veibogi eso vei ira na noda, ia oqo e sega ni vakatokai me wai ni gunu vakavavalagi. E dina ga ni ra sega ni dau gunuva na yaqona na gonevuli e Viti, e dau taurivaki na kena vulici e valenivuli na veiqaraqarivi vakavanua ka vakayagataka kina na yaqona. E ra dau vakaitavi talega na gonevuli e na veiqaraqaravi vakavanua vei ira na vulagi e na so na soqo e koronivuli. Ni cabe na yabaki 2000 a navuca na tabacakacaka ni vuli e Viti me sa vakatabui na kena gunuvi na yaqona e na loma ni bai ni koronivuli, ka nanumi ni vakaleqa na nodra veiqaravi na qasenivuli. E na vakadidike oqo e a taurivaki na kena dikevi ka vakacakulei na kena gunuvi na yaqona. E mani raici ni rawa ni vakaluluqataka na kena monataki na cakacaka ni veiqaravi vakaqasenivuli ka vakabibi ke ra a gunu yaqona mai e na bogi. E dina ni sa dodonu dina me vakatabui na gunuvi ni yaqona e na kena dikevi vakavakasama, ia e tukuna na dau ni vakadidike oqo ni vakatatabu oqo e dodonu me voci tale mada vakavudi. Na yaqona e gacagaca ni nodra vakasoqonivata na itaukei ni veikoronivuli, e dau vakayacori kina na veiqaravi vakavanua e koronivuli, e dua na ka e tukunikataka kina na i tovo vakavanua. Na veitiki ni veiqaravi kece oqo e dau lai soqonivata ka solevaka me ra vukea yani na nodra tadolova na vuli vinaka na luve i Viti.

Matua-vosa era vakayagataki: education, delivery and facilitation, achievement, culture, identity, kava, regulation

This paper is a translation of the following work with permission granted by the copyright holder:

Aporosa, A. S. (2022). Yaqona (kava) and the school campus: Regulation versus facilitation. *The Australian Journal of Indigenous Education*, 51(1), 1-20. doi:10.55146/ajie.2022.6

Abstract

Yaqona (kava) is a culturally significant, non-alcoholic drink consumed nightly by many Fijians. Although *yaqona* is not consumed by primary or secondary school students, cultural protocols related to *yaqona* preparation and presentation are often taught in their schools, with students then presenting this indigenous drink to acknowledge visitors to the school, open events and support fundraisers. In the early 2000s, some within the Fiji Ministry of Education began questioning whether *yaqona* use by teachers was negatively impacting their teaching ability, suggesting it should be banned from the school campus. In this study, Fijian teachers were cognitively tested and interviewed following an evening of *yaqona* consumption with the results suggesting this indigenous substance can disrupt cognition and in turn negatively impact teaching quality the morning after consumption. Although development theory prescribes prohibition and situational bans in cases where indigenous substances negatively impact productivity, the author argues that prohibiting *yaqona* in Fijian schools would be short-sighted as the findings show that this traditional substance is critical to the facilitation of school function, identity formation and academic achievement, all elements necessary to development.

¹ The University of Waikato, Aotearoa New Zealand ²University of Canterbury, Aotearoa New Zealand

Corresponding author:

Dr Apo Aporosa, Te Huataki Waiora School of Health, University of Waikato, Private Bag 3105, Hamilton 3240, Aotearoa New Zealand.
 E: apo.aporosa@waikato.ac.nz

I kau

E sega ni gunu vakavavalagi na yaqona ka tiki ni itovo e na wasa Pasivika. Ia na kena vakayagataki na yaqona mai vei ira na qasenivuli e na gauna ni soqo se veiqaravi e koronivuli e sa kauwai sara kina na tabacakacaka ni vuli (Chand, 2020; Fiji Times, 2008, p. 10; MoE, 2010; Nai, 2020). E na dua na yasana, na vakatatabu oqo e kauta vata talega mai na nuiqawaqawa kei na vakatataro e so (Aporosa, 2014, pp. 63-4). Na vakadidike ka tukunikataki tiko e na veva oqo e a vakayacori mai na noda vanua e Viti mai na 2009 kei na 2013 ka vakanaulu na kena dikevi na i tovo vakavanua kei na gunuvi ni yaqona mai vei ira na noda qasenivuli itaukei.

Na vakadidike oqo e saga me vakadeuca se mataqali ivakaro cava sara mada e dodonu me taurivaki e na veikoronivuli e na vuku ni gunuvi ni yaqona, na kena vakasokomuni mai na veivakadidike eso me ra soli vakasama e na tikina oqo, kei na kena rogoci ka tabei cake na domodra na lewe ni vanua e na kena vakaveiwekanitaki na yaqona kei na qaravi ni vuli. E tutaka talega na vakadidike oqo na kena sa tekivu me kasura sobu na suvasuva ni veika e ra umani tu me ra tiki ni i tovo vakavanua ke sa dei me sa vakatabui vakadua na gunuvi ni yaqona.

E dina ni vakayacori e Vitia na kena oqo ia e teteva tale gana Pasivika raraba ni tiki ni noda bula kei na itovo vakavanua (Aporosa, 2019a). E ra na vakayagataka talega na tiki ni vakadidike na dau-ni-lawa se na kena buli na veivakaro eso ni noda vanua ka vaka kina o ira na dau vakaitavi e na tabana ni veivakatoroicaketaki.

E dua talega na vakadidike vaka na kena oqo e a tabaki vakaivola e na Pasifika@Massey (Massey University) ka kena i ulutaga *Yaqona (kava) and Education in Fiji: investigating 'cultural complexities' from a post-development perspective* (Aporosa, 2014).

Ni mai oti na vakadidike e na 2013, e ratou tomana cake tale na kena via vakaukauwataka na tabana ni vuli e Viti (*Fiji Ministry of Education*) na vakatatabu ni gunuvi ni yaqona me vaka e na veitalanoataki e na tabana e muri sara e na veva oqo.

Yaqona: Na kena vakayagataki ka tiki ni noda i tovo

Na yaqona (*Piper methysticum*) e teivaki e na noda veivanua e na wasa Pasivika ka dau vakayagataki vakalevu sara na wakana, e tuki me vurumemea ka lose vata kei na wai, tavuloni ka rawa ni gunuvi tiko e

na vica vata na aua (Aporosa, 2019a; raica na i yaloyalo 1).

Na vakayagataki ni yaqona e gaunisala talega ni vakaleleci ni kila vakawainimate, e bauti kina na i tikotiko ni veirokovi vakavanua, e i vakadeitaki ni veigacagaca ni bula vakaitaukei ka vakamaucokonataka na veisoqo eso (Aporosa, 2019a). E dau vakavuna na galala ni bula kei na vakacegu mai na oca ni veiqaravi, e na Pasivika e ra dau soso yaqona ka qaravi kina e so na veitalanoa ni lalawa kei na tuvatuva me baleta na bula kei na nodra i tikotiko (Aporosa, 2019a). E bau wili kina na vanua ko Pohnpei (Federated States of Micronesia), Vanuatu, Viti, Toga mata ni Siga kei Samoa. E Papua New Guinea e bau vakayagataki talega ena so na vanua me vakataki Fly River Delta ka vaka kina e na kena koro turaga mai Port Moresby (Aporosa, 2014). E na so na yanuanu vaka na yatu Solomone, Tuvalu, Niue, Rarotonga, Tahiti kei Hawaii, a via mai vakaluluqataki na kena vakayagataki e na vuku ni vakavuvuli ni kaulotu ka vakatekivu mai na 1800 (pp. 37-8). E na vanua ni vei-o-balabalavu (Aotearoa) e sega ni tubu kina na yaqona, ia e ra bau vakayagataka talega na noda mai na Pasivika ka ra sa mai vakatikotiko kina tekivu mai na 1960 ka lako yani. E ra bau vakayagataka talega ko ira na vei-mata-tamata tani (tabu saka yani) (Aporosa, 2015). E ra bau vakayagataka talega na yaqona na wekada na Maori (e Aotearoa kei Ositerelia) ni ra veimaliwai vakavinaka sara kei ira na kawa tamata mai na Pasivika, ka la'ki vakaveiwekanitaki e na levu na gauna na nodra i talanoa ni gunuvi ni yaqona e na i lakolako ni mai tawa vanua taumada e Aotearoa (Aporosa & Ford, 2019). E na veivanua kece oqo, na vanua ni soso yaqona e sa mai vanua tu ni vulici ni i tovo, vuli meke, vuli vosa kei na i valavala vakavanua vaka Pasivika, e vakaveivolekatitaka na i vesu e luluqa e na noda i tovo, ka dau vanua talega e veitalanoataki kina na gacagaca ni veiqaravi e na dui soqosoqo vaka Pasivika e na vanua ni veiqaravi e ra sa mai soli bula kina – ka dina ni sa yawa sara na nodra vanua (Aporosa, 2019a; Aporosa & Forde, 2019; Fehoko, 2015).

E tiko e na yaqona e dua na wainimate ka vakatokai me kavalactones ka dau vakavuna na kena vakavurea cake na malumu ki na veiviciko ni yago ka dau rawa ni nodra vakacegu vakavakasama se vakamakaretaka na vakasama e na dua na yasana vei ira ka ra oca tu mai e na qaravi itavi (Lebot, 1991). E sega ni vaka na gunu vakavavalagi (yaqona-ni-valagi)

A i matai 1 ni yaloyalo: Na losei ni yaqona sa tuki oti tu (Dau ni veitaba: Todd M. Henry, 2019)

ka ni levu na gauna e vakabuwawataka na vakatulewa, e rawa ni vakaluluqataka na i sema ni veiwekani ni noda vunivakatulewa (qavokavoka) kei na tiki ni yago eso, vuki veisau vakatotolo sara na i tuvaki ni yalo ka dau vuna me duatani sara ka rawa ni lasa se vakadomobula na i vukivuki ni tamata (Aporosa 2011, 2019b; Aporosa, Atkins & Brunton, 2020; Aporosa et al., 2022). Na yaqona e laurai talega ni sega ni tatara ki na yago me yaco ni ko na sega ni biuta rawa - *addiction* (Aporosa & Foley, 2020; Sarris et al., 2013). Na vuna oqo e sa mai vakalevutaki sara na kena vakau se volitaki vakayauyau ki vanua tani na noda yaqona ka ni ra kila na kena vinaka cake mai na kena gunuvi na yaqona ni valagi (Wolinski, 2018). E na noda Vitia e kilai na yaca na yaqona ia e na veivanua ni soqo vakavanua e kilai ni wainivanua ka yavutaki e na veiwekani ni tamata, na kena veika bula ka bulataki me kena i tovo tudei (pp. 67-8). Oqo e suitu ni kena dau gunuvi na yaqona e na veisoqo ni marautaki ni tadu na vulagi vou (sucu) se na vakaloloku e na reguregu se e na veilawalawa ni oti na qaravi i tavi e na veisiga (Aporosa, 2019a).

Na vakayagataki ni yaqona e na koronivuli: Na nodratou kauwai na tabana ni vuli

E na noda Vitia e sa dau tiki tu ni noda veikoronivuli na kena vulici na i tovo ni noda vanua ka okati kina na qaravi ni yaqona vakaturaga. E dina ni ra sega ni gunuva na yaqona na gonevuli ia e ra dau vakavulici ka vakaitavi e na so na soqo ni koronivuli me vaka na soqo ni kumuni i lavo eso se na soqo ni tuva i tutu (Aporosa, 2008, pp. 60-2; 2014, pp. 62-3; Tuwere, 2002, p. 172; raica na i yaloyalo 2 kei 3). E dau gunuvi tale gana yaqona e na nodra bose na i tubutubu se siga ni tubutubu e koronivuli. E ra dau mai veimaliwai na qasenivuli kei ira na i tubutubu e na soqoni vaka oqo ni oti na vuli (pp. 81-3; raica na i yaloyalo 4 kei 5).

Ni cabe na ivolagauna vou e na yabaki 2000, sa tekivu me sa vakacakuleya na tabana ni vuli ni rawa me vakacacana na nodra veiqaravi na qasenivuli na gunuvi ni yaqona ka rawa ni vakacacana talega na nodra rawaka vakavuli na gonevuli (Tavola, 2000, p. 169). E so ka ra veiqaravi e na tabana ni vuli e ra sa nanuma me sa vakatabui vakadua na gunuvi ni yaqona e na loma ni bai ni koronivuli (Aporosa, 2008, pp. 61-4).

Na veika oqo e mai kureitaka toka na nodratou vakatulewa na tabana ni vuli ka ni tiko na nodratou i tavi e na navuci ni lawa me na virikotori. ia e na levu na gauna e dau yavutaki na veivakatulewa oqo e na so na vakasama ka kau mai (*Eurocentric*). E tu talega na vei yavu lelevu ka kena suitu ka yavudei e na noda i tovo, i valavala kei na bula vaka-itaueki ka rawa talega ni dau vukea ka cuqena na rawa ka vakavuli vei ira na noda gone (pp. 58, 62-6, 83, 85). E laurai talega ena vakadidike ni ra dau rawaka vakalevu na gonevuli, vinaka na nodra vakatulewataka na nodra bula, e ra

dei na nodra kilai ira ka vinaka na nodra veimaliwai kei ira na tamata, veimaliwai kei na veika bula, ka veiwekanitaki na ka kece oqo ki na nodra vuli ka (pp. 61-2). E kilai deivaki tu na tabana ni vuli na bibi ni yaqona e na i tovo vakavanua vakaitaukei kei na kena gacagaca ni veiqaravi, e ra sega ni vakayagataka na gonevuli, ia, e yavutaki kina na nodra kilai ira kei na nodra yavu ka solia na doudou ki na nodra bula me ra vavaca yani na veivakatoroicaketaki vakavuli kei na rawa-ka (MoE, 2010; Tavola, 2000, p. 169).

A i ka 2 ni yaloyalo. E dua na gonevuli mai na Richmond Methodist High School, Kadavu ka vakaitavi tiko e na kena cabori na yaqona me i dola ni nodra soqo ni kumuni i lavo ni koronivuli.

A i ka 3 ni yaloyalo. Ratu Viliami Katonivere mai na Queen Victoria School ka tutaki yaqona vakaturaga e na marautaki ni siga ni tugalala kei Viti ka vakayacori mai Suva e na 2013.

E na dua na yasana e kila deivaki tiko na tabana ni vuli ni nodra rawa ka vakavinaka na gonevuli e vu mai na nodra rawa ni ciqoma na ka, o ira na qasenivuli e ra cuqena na vuli ka rawa ni ra cakacakataka na i gacagaca ni vuli e vakarautaka na tabana ni vuli (Tavola, 2000, p. 169). E ratou kila na tabana ni vuli ni

rawa ni yaco me ra yadrava balavu na bogi na qasenivuli ka so e yacova sara na mataka lailai – e a bau tabaki e na niusiveva na veika oqo (Chambers, 2018; Delaibatiki, 2016; Rawalai, 2014). Na tabana ni vuli e rivarivabitaka vakalevu na nodra wawale na qasenivuli ka rawa ni vakacacana na nodra qarava na i tavi ka na lai vakilai ni da vinakata me da tara cake me Viti vinaka ni mataka (Aporosa, 2008, p. 87; Fiji Times, 2008, p. 10).

A i ka 4 ni i yaloyalo. E ra mai uturaki bula voli ka veitomani vei ira na i tubutubu o ira na qasenivuli ka ra soso yaqona toka ni ra tokoni na gone e ra dabeca tiko nodra veitarogi levu (Dau ni veitaba – Aporosa, 2009)

A i ka 5 ni yaloyalo: E ra soso yaqona na qasenivuli ni oti na qaravi i tavi e na dua na siga (Aporosa, 2006)

Na vakasama oqo e a bau talaucaki e na i vola tukutuku ni tabana ni vuli ka vakatokai na *Learning Together*:

Na gunuvi ni yaqona e dua na ka bibi e na soqoni kei na i tovo vakavanua vakaitaukei ia na gunuvi sivia ni yaqona e sa vakavu leqa mai ... e sa dau vakataotaka na veiqaravi ka sega ni tiki ni itovo vakavanua me vaka na i tavi vakaqasenivuli (Tavola, 2000, p. 169).

E na sasaga me vukeya na noda taura rawa na veiwekani se na veileti e na vuku ni vuli kei na i tovo vakavanua, e a bau nanuma na tabana ni vuli me vakayacori e dua na vakadidike me vakagolei e na vuli ka kei na i tovo vakavanua vaka-itauei (Williams, 2000, p. 188).

E na yabaki 2010 e na vuku ni kena taurivaki na

mataqali veika vaka oqo a bau vakadavora na nona i vakaro na tabana ni vuli e na kena tabaki na i vola vaka lawa *Policy on Drugs and Substances Abuse in Schools* (MoE, 2010, p. 1). E tukuna na lawa oqo ni vakatabui na vakayagataki ni yaqona ni vavalagi, vakatavako kei na waigaga ni veivakamatenitaki e na lomanibai ni koronivuli. ia, e na vuku ni yaqona e a via luluqa toka na kena virikotori me vaka oqo:

2.2 Na tabana ni vuli e vakatara na kena vakayagataki na yaqona e na soqoni vakavanua ka me vakayagataki ga vakarauta ...

2.5 E vakatabui vei ira na cakacaka vakamatanitu me ra vakayagataka na yaqona e na aua ni cakacaka wili kina na vanua ni cakacaka.

E kauta toka mai na vakataro na lawa se i vakaro oqo ka kani veitalanoa sara vakalevu e na bati ni tanoa. E na dua na yasana e tokona ga na i vakaro na soso yaqona e na lomanibai ni koronivuli ka ni veisoso yaqona e dau vakayacori kina na navunavuci e so ka ni itovo ga vakavanua. E bau vakadeuci talega se cava sara mada na i balebale ni kena gunuvi vakarauta, e so tale e ra vakataroga se cava na i balebale ni sega ni vakatarai me vakayagataki e na aua ni cakacaka baleta ni levu na veiqaravi vakavanua se veisoqoni e na vakayacori ga e na aua ni cakacaka.

Na i vakaro oqo e sega so sara ni matata ka kunei votu kina ni kena yavutaki na veilawa oqo e na so na yavu e kau tani mai (*Eurocentric*) ka sega ni yavutaki e na noda yavu dei e Viti. E baleta ni veileti kei na ivakarau vakavanua ka dua na ka e na rawa ni kureitaka na toso e liu ni noda vanua – me vaka e na vakadeuci matau e na vakadidike oqo.

I vakarau se gaunisala ni vakadidike e muri (research methods)

Na vakadidike oqo e nakiti ka saga me soli vakasama e na nodratou i vakaro ka raba i levu, sega so ni matata na tabana ni vuli e na vuku ni vakasama me baleta na yaqona kei na veiqaravi matau vakavuli.

Na kena i lakolako ni vakadidike oqo e vakamuraia na i vukivuki ni noda veiwasei vakavakasama vakavanua vakaitaukei ka vakatokai na *Vanua Research Framework*. E inaki levu na kena moici na vakasama me dabe dei ka veiraurau kei na yavu ni noda bula ka biliga se sogota na veiyavu lelevu ka kau tani mai, dina ni sa mai kabi dei tu e na so na tiki ni noda bula se vakavulewa. E maroroya ka tabeya cake na veivakasama ka lako mai vei ira na tawavanua, lewenivanua ka levu na gauna e dau sega ni dau rogoci na domodra. E tokona na i lakolako ni vakadidike oqo na vakasama ni noda veivakadeitaki vakaumatamata vakavanua, noda lewa ka vakatulewataka ga na noda ilakolako ni bula, ka laveta cake me bibi na noda kila vakavanua ka tokona na dina me baleti keda.

Na vakadidike oqo e sega walega ni baleta na yaqona kei na vuli e Viti, e rabai levu ka kovuta talega na vakasama oqo me baleta na veiqaravi vakavanua kei na vuli e na wasa Pasivika, wili kina na veisoqosoqo vakamatatamata -Pasivika e ra sa vakaitikotiko mai vanua tani. E tavoci na vakadidike e na vakasama e yavutaki e na noda i tovo raraba vakavanua, raici lesuvi na veitararavi ni veikakatoroicaketaki e lako curumi mai e na noda vanua, ka levu na veika oqo e se sega ni bau dikevi se tuvai-volataki tu. E wili talega eke na dikevi ni vakasama se vakatulewa ni tamata ka sa qai bau kena i matai me mai wili e na mataqali vakadidike vakavanua vaka oqo (p. 102).

Vakadidike veicurumaki kei na veitalanoa kei ira na lewenivanua

Na vakasoqoni ni tukutuku e a vakayacori e na nodra veitokoni na qasenivuli e na veikoronivuli e Viti ka a vakayacori e na yabaki 2009. E ra lewe 252 taucoko e ra a vakaitavi, e 82 ka ra i tutu vaka Dau-ra-ivuli Liu e na tabana ni vuli e Viti, wili kina o ira na i liuliu ni lotu, cakacaka vakamatanitu, daunivakadidike e na vuli torocake (*university*), kei ira tale na so (p. 91). E levu e ra a vakatarogi e na so na taro ka sa vakarautaki oti tu mai. E lewe 63 tale na qasevuli mai na 18 na koronivuli e ra a bau vakatarogi talega. E 8 vei ira na koronivuli oqo e ra tiko e na taudaku ni veikoro lelevu, 4 e na i tikotiko volekata yani na veikoro lelevu ka 6 na koronivuli e na veikoro lelevu e Viti (p. 92-5). E 36 mai vei ira na lewe 63 na vakaitavi e ra vakadonui me ra lako curuma na veitarogi ni kena dikevi ni vakatulewa (*psychometric testing*) ka wase rua na ilawalawa oqo: o ira na gunuva na yaqona kei ira e ra sega (p. 104-5). E ra a tomiki mai na lewe 36 oqo mai na tolu na i wasewase ni koronivuli e tukuni no e cake: lewe 6 (gunu yaqona), 6 (sega ni gunu yaqona) ka tomiki vakatautauvata mai e na veikoronivuli oqo (p. 110, 128). Na veitarogi oqo e wili kina na dikevi ni totolo ni vakasama, veidutaitaki ni tukutuku kei na vakaleleci ni tukutuku kei na totolo ni vakasamataki ka tavuloni ni tukutuku (Groth-Marnat, 2003, p. 150). Na veika kece e veitarogitaki oqo e ra usutu kece ni kena qaravi na veivakavulici se rawa ka vakavuli (McGee & Fraser, 2008, p. 120).

E rua na i walewale ni veitarogi (*cognitive assessment*) e a taurivaki: e rau vakatokai na *Digit-Span and Digit Symbol-Coding subtests*. E rau dau vakayagataki wasoma e na dikevi ni cakacakataki ka vakavakasama (*cognitive functioning ability*) ka vakatokai me *WAIS-III test battery* (Kaufman & Lichtenberger 1999, p. 5) ka sa bau kilai ni rau dau vakayagataki wasoma e na veiyasai vuravura e na vakadidike vaka oqo (Daniel, 1997, p. 1038). E mai sema vata toka na i walewale ni vakadidike vakavavalagi oqo kei na i walewale ni vakadidike

vakavanua se *Vanua Research Framework* me vaka e vakamatatataki toka e na tabana 102 (p. 102).

E a vakayagataki na i walewale oqo e na nodratou veitokoni na lewe 36 na qasenivuli mai na vula ko me ki na Noveba 2009. Na veika kece oqo e mai veivuketaka ga na kena segati me saumi e tolu na vakatataro ka i takele ni vakadidike oqo.

1. Na nodra vakayagataki na yaqona se wainivanua na qasenivuli, ka cava e veiwekani kaya kei na itovo vakavanua?
2. Na cava sara mada na i revurevu ni vakayagataki ni yaqona ki na nodra mona (vakasama), se na nodra tauvimate ka sega beka ni gole rawa ki cakacaka, se ki na nodra veivakavulici na qasenivuli?
3. E tiko beka e so na ka e vukea na vuli kei na kena veiqaravi na yaqona ka cava mada e dodonu me taurivaki me baleti ira na qasevuli ka ra vakayagataki tiko, ka dina bagi ga ni yaqona e tiki ni i tovo vakavanua?

E na saumi sara na veivakatataro lelevu oqo mai na veitukutuku ka sokumuni mai e na gauna ni vakadidike. E na wasei talega yani se cava sara mada e tukuna na veitukutuku oqo me baleta na veivakaro e tuvana mai na tabana ni vuli me baleta na kena vakayagataki na yaqona.

I tukutuku e laurai mai na vakadidike (findings)

Ai matai ni taro: Na vakayagataki ni yaqona kei na i tovo vakavanua

E na vuku ni taro oqo - o ira na vakaitavitaki e na sokumuni ni tukutuku e ra a soso yaqona e na loma ni ono na aua e na bogi ni bera ni ra la'ki veivakatavulici e na siga ka tarava (p. 109-10). E na loma ni ono na aua oqo e a nanumi ni ra vakayagataki e rauta ni 36 na bilo ni yaqona ka rauta ni 9,576 na milikaramu (mgs) na wainimate vakatokai na *kavalactones* (pp. 110-12), e via vaka tolusagavulukaruataki ni vakarau tudei ni gunuvi ni wainimate oqo ka ra vakarota na dauniwainimate se *pharmacologically recommended dose* (Mediherb, 1994, p. 2). E da kauwai e na dua na yasana ni ra gunu yaqona vakamatatamatavata. E dina ni ra nanuma o ira na itaukei mai na taudaku ni koro lelevu ni cakacaka (*rural*) ni levu sara na nodra gunu yaqona mai vei ira na voleka e na veikoro lelevu (*semi-urban*) kei ira na tiko e na veikoro lelevu (*urban*) ka vaka talega vei ira na wekada na Idia- ia e sega so sara (p. 112). E ra laurai ni o ira na Idia ka ra qasenivuli e na taudaku ni koro vakavavalagi ni levu sara na nodra vakayagataki na yaqona (rauta ni via 8.6 na aua e na dua na gauna ni soso yaqona ni bera na veivakatavulici e na siga ka tarava), o ira na qasenivuli itaukei e na koro lelevu ni cakacaka (rauta ni 6.6 na aua) oqo e laurai ni levu cake mai e na 5.6 na aua mai vei ira na qasenivuli taukei e taudaku ni veikoro ni cakacaka. E a mai vakalasu ki na ni o ira na qasenivuli taukei e na taudaku ni veikoro lelevu ni cakacaka e

levu cake sara na nodra vakayagataka na yaqona. E ra tukuna na itaukei ka ra vakatarogi ni nodra vakayagataka na yaqona e sega walega ni kauta mai na nodra veivolekati kei na soqoni vata, e dua na ka e ra vakayagataka ka vaqacotaka na nodra i tovo vakavanua, vakadeitaka na nodra kila na ka baleti ira, nodra vanua kei na kena i vakarau era kilai kina (Aporosa, 2014, pp. 67-8; Ravuvu, 1983, p. 76; Tomlinson, 2019, p. 8).

E na noda veiyavutu sa dua na ka levu na noda sasaga na kawa i taukei me vaqacotaki na noda i tovo ka ni sa totolo sara tiko mai na kakana ni veitovo vovou e na noda i tikotiko ka kauta mai na toso ni gauna, veidre ni bula e na koro vakavalagi, na bula ni politikiki, na taukeni iyau yadudua kei na vakavure bisinisi (p. 170). Oqo e laurai ni ra kaya ka nanuma o ira na vakayagataka na yaqona mai na taudaku ni veikoro vakavalagi ni levu cake e ra vakayagataka mai vei ira na i tokani Idia – ka ni dusia ni oya e ra taurivaka dei tiko na nodra i tovo se ivalavala vakavanua (Brison, 2007, p. 95). E ra vakila talega ni sa totolo sara tiko ga na kena karusa tiko yani na veika e da kilai kina na kawa itaukei (pp. 113-6).

E na dua na kena vakanananu ni levu cake sara na nodra vakayagataka na wekada na Idia na yaqona e na vuku ni nodra sa mai voleka sara ki na noda i tovo ka na rawa tale beka ga me qaqaco kina nodra veiwekani (Hall, 1990, p. 235). E dua na kena vakaraitaki ni sa yaco me ra dau veisevusevuti se vakacabo sevusevu ni ra kidavaka na nodra vulagi e na nodra koronivuli na Idia. E na vakadidike oqo, e dua na ka e laurai me baleta na i matai ni taro sai koya na kena bibi na yaqona e na itovo vakavanua vakaitaukei ka vakatikina (se lailai sobu) talega e na nodra bula na Idia.

E ra tukuna na dau vakadidike ni veivolekati sara na i tovo kei na nona kilai koya e dua kei na yavu e dabe dei kina (*identity*) – na veika oqo e tokona vakalevu na vuli ka (pp. 61-2). E tokona ka vakadinadinataka na vakadidike oqo ni i tovo vakavanua wili kina na yaqona kei na nona kilai koya vakavinaka e dua e ratou tokona sara vakalevu na rawa ka vakavuli (pp. 62-3, 149-50). E dua talega na ka e laurai ni kena vakayagataka na yaqona ena lomanibai ni koronivuli e cuqena talega na nodra duavata rawa vakamatatamata ka qaqaco kina na nodra bula veimaliwai vaka i suwai ni cakacaka (pp. 124, 151-2). E tokona talega na vakadidike oqo ni tabei na rawa ka vakavuli na nodra veiwekani vinaka na dauniveiqaravi e koronivuli.

Ai karua ni taro: na i revurevu ni vakayagataka yaqona ki na vakasama, vakalutu cakacaka kei na qaravi i tavi ni veivakavulici

E vakabibitaki na taro oqo ki na kena rawa ni vakabera-berataka na vakasama, solia na lomalomaca kei na kena vakaleqai na veivakavulici e valenivuli. E dodonu

talaga me kilai ni duidui sara na lomalomaca ni yaqona ni vavalagi kei na yaqona ni Viti ka ni lailai sobu sara na tatara ni yaqona ni Viti e na yago (Aporosa & Tomlinson, 2014). E na so tale na vakadidike ni sa rui balavu na dabe tiko kei na yadra ka vakayacori tiko e na bogi veitarataravi, na i revurevu kei na wawale e nanumi ni vu mai e na sega ni moce vinaka ka sega ni yaqona duadua ga e vuna.

E na vuku ni veitarogitaki se vakatataro me baleta na nodra vakasama se ciqociqomi (*psychometric testing*), ka segati me raici na ka e katona rawa na vakasama mai vei ira na dau vakayagataka yaqona kei ira e ra sega. Oqo o ira na lewe 36 na qasenivuli ka vakayacori e na gauna e ra curu kina ki valenivuli me ra veivakatavulici (pp. 127-8). E laurai vei ira na vakayagataka na yaqona ni lutu ena 16.5 na pasede na totolo ni vakasama (p. 136) ka kilai kina na cava e vuna na veika oqo. E nanumi ni sega ga ni taucoko sara na vuna baleta ni levu sara e ra vakayagataka na yaqona e ra yadrava na veibogi ka sivi yani na bogi levu tutu ka rawa ni vuna talega ni sega na moce vinaka. E levu sara vei ira na vakaitavi oqo e ra a vakadinadinataka ni tiko dina na wawale kei na ivesu ka levu e ra kaya ni rawa ni i vakatatao ni veivakavulici. E laurai talega ni levu e ra sega ni vakayagataka na yaqona e ra vakila talega na ivesu ni wawale ka lailai sobu na nodra guta na cucuqeni ni qaravi itavi ka yaco talega na oca kei na lomaocaoca (pp. 137-44).

A nanumi taumada ni vakaluluqataka na nodra veivakavulici na qasenivuli e na vuku ni vakayagataka ni yaqona ka rawa talega ni vakaleqa na kena yacovi yani na veituvatuva ni toso e liu e na bula raraba. E na vakadidike oqo kei na kena gacagaca kece sara e laurai kina e duatani na kena i talanoa, ni o ira na dauvakayagataka na yaqona e laurai ni totolo talega na nodra vakarau ni vakasama ka toso cake na nodra qaqaco e na veiqaravi vakavuli – ka rawa ni da kaya ni mai vakamalumulumutaki kina na i le taumada.

Ni mai veidutaitakivata na i tukutuku oqo kei na i tukutuku mai na i matai ni taro ni vakadidike e laurai ni rau mai veicoqacoqa toka. E dina ni yaqona e mai vakaukautaka na bula veimaliwai vakamata-tamata ka vaqacotaka na yavutaki ni dua kei na nona i tovo, e laurai ni mai solia na dei kei na yalo doudou ki na qaravi ni itavi vakavuli. E na dua na yasana, e laurai ni rawa ni vakamalumulumutaka na nodra veiqaravi e valenivuli mai vei ira e so ga na dau vakayagataka na yaqona – e na rawa ni mai dreve kina na veituvatuva me baleta na vuli.

E dua talega na ka e basika cake mai sai koya na kena veidutaitaki na i revurevu ni vakayagataka yaqona kei na waigaga ni veivakamatenitaki ka vaka kina na yaqona ni vavalagi. Na lomalomaca (*hangover*) e sivia ka ca cake sara o i rau ruarua oqo ke vakatautauvatataki kei na yaqona se wainivanua. Na vakayagataka sivia ni yaqona vavalagi e kauta

talega mai e levu tale na leqa me vaka na veivala, rawa ni yaco kina na mavoa kei na nodra sega ni rawa ni vakila na veika e ra vakayacora ka rawa ni tini vakaca sara (pp. 151, 153-4, 162, 171; Aporosa et al., 2022).

E na levu sara na gauna e vaka e dau guilecavi na i revurevu ni yaqona ni vavalagi e na noda vanua ka dua na vuna ni kena vakayagataki na yaqona ni vavalagi e tiki ni bula vakavavalagi ka yaco me ciqomi e na noda tosova yani na bula veisau vou (Nutt, 2020). Sa vakavuna me dau buturaki sobu kina na veika me baleta na yaqona ni Viti ka rairai beka ni tiki ni itovo makawa ka vakataotaka na veiqaravi e na bula vou e da sa curuma (Aporosa, 2019b). E na vakasama ka yavu mai e na vakasama vou se vakavavalagi (*Eurocentrism*) e na saga matua sara me laurai e matana levu e so na leqa somidi sara e kauta mai na vakasama makawa me vaka na yaqona, ia e na via tabonaka na leqa levu e kauta mai na yaqona ni vavalagi. Oqo e veiwekani sara ga kei na idre ni vakasama vou e kauta mai na vuli kei na vakasama makawa e wili kina na yaqona ni Viti.

Na vakasama vata oqo e ra bau wili kina na vakasama e kauta mai na veilotu vovou kei na veivakavotui ni vakavuvuli vou (*Euro-American influenced expressions of Christianity*) ka ra duidui toka mai na so na lotu e sa bau dede toka e na noda vanua (*more traditional Christian denominations*) ka ra tauyavu taumada e na gauna vakakoloni (Brisson, 2017, p. 658). Na i ulutaga me baleta na yaqona kei na lotu e vakasama e sega ni lakovata kei na usutu ni volavola oqo, ia sa dodonu me da talanoataka me rawa ni matata kina na noda ilova yani na i naki ni volavola oqo.

E so na i soqosoqo lotu e Viti e ra kaukauwa sara nodra vakadiloa na vakayagataki ni yaqona ka kau mai na yavu ni veinaki e gaunisala vata kei na vakatevoro kei na butobuto (Qioniwasa, 2020, p. 5; also see Aporosa, 2019a, p. 10-11). E na levu na gauna e ra tukuna ni yaqona e kauta mai na vucesa, na mateni, e vakacacana na vuvale kei na gauna ni bula vakavuvale. E yavu mai e na vakasama ni yaqona e vakavuna kece na ca oqo – ena dua na yasana e na rawa ni lasu se yavutaki e na veidusi beka (Aporosa, 2019b, 2019c; Aporosa & Foley, 2020). E na dua na nodra vunau na i liuliu ni lotu Wesele vou (*New Methodist*) e Viti o na i talatala Atu Vulaono (2016) ka tukuna kina ni vinaka cake me ra gunuva na 'Fiji Gold' (gunu ni vavalagi) baleta na gunu yaqona e vakatanitaka na vakasama ka kauti ira yani ki na vuravura ni qaravi tevoro (Aporosa, 2019c, p. 4). Oqo e tukutuku matanidavui kevaka e da raica yani na leqa levu me vaka na veivala, mavoa kei na mate e kauta mai na yaqona ni vavalagi (Chaudhary, 2020). Oqo e sa vakavuna me da tokona cake kina na nodra gunuva na yaqona na tamata mai na yaqona ni vavalagi e Viti kei na wasa Pasivika (p. 162; Fox & Aporosa, 2020;

Pinomi, 2008). E na dodonu talega me da kauwai ni i revurevu se lomalomoma ca ni yaqona ni vavalagi e sivia sara na kena ca mai na yaqona ni Viti. E tukuna e dua na kena dau ni vakadidike vakavuli o Sharon Bessell (2009) e na levu ni kauwai e na kena dau vakacacana sara vakalevu na nodra i tovo (unprofessional behaviour) na qasenivuli ni ra gunu yaqona ni vavalagi tu mai ka mai cakacaka e na siga ka tarava (p. 66).

A i ka tolu ni taro: na yaqona kei na veiqaravi vakavuli – e na gauna sa oti, na gauna oqo kei na gauna sa bera mai

E na i wasewase ni volavola oqo e da na via raica se cava sara mada na i tavi ni yaqona e na kena cuqeni na vuli, lomanibai ni koronivuli, kei ira na qasenivuli. Mai vei ira na vakaitavi e na vuku ni vakatataro oqo e ra duavata kina ni yaqona e sega walega ni vakataudeitaka na noda i tovo vakavanua, e vakabibi e na vukei na bula ni koronivuli. Oqo e baleta ni ra taukena ka qarava na koronivuli o ira na noda e na veikorokoro se i soqosoqo vakalotu ka qai veivuke vakailavo na matanitu e na dela ni veidinadinati oqo (pp. 54-5).

Na veiwekani ni cakacaka oqo e vaqaqacotaki sara e na vakayagataki ni yaqona, me vaka oqo:

- Na yaqona e dau vakayagataki e na veivakaduavatataki me vaka na soqo ni vuli oti, soqo ni kumuni ilavo, ka ra dau mai vakavinavinakataki talega kina o ira na mai soli bula e na tara ni koronivuli, bure kei na vakavinakataki ni lomanibai ni koronivuli (p. 147).
- E levu na veikoronivuli era vukei vakailavo mai na nodra i teitei ni yaqona ni koronivuli se veivuvale. E levu sara na ka e rawata vakailavo na yaqona me vukei kina na vuli raraba (p. 148).
- E dau vakasokumuna na tamata na yaqona ka dau vakayagataki vakalevu e na siga ni i tubutubu, gauna ni bose, ka levu na gauna e ra sega ni dau yaco mai vakalewe levu na tamata e na soqo vaka oqo ni sega na yaqona (p. 148)
- E vakayagataki vakalevu sara e na gauna ni soqo ni kumuni i lavo ka volitaki talega kina na yaqona (pp. 148-9).
- E vanua ni sotasota vinaka ka ra veimaliwai vinaka na tamata e na vanua e vakayagataki kina na yaqona. E kauta mai na duavata kei na veimaliwai vinaka ni veimatamata ka la'ki tokona sara na nodra veimaliwai kei na cakacakavata e koronivuli (pp. 124, 151-2).

Na yaqona e sema toka na vanua e ra cavutu mai kina na lewe ni koronivuli, e tokona na vuli kei na kena veivakatoroicaketaki, vakauqeta na veitokani mai vei ira na lwenivanua, vukei na kena vakavinakataki na gacagaca kei na veivale e koronivuli ka vakabibi e na veitokoni vakailavo. E levu sara e ra vakatarogi e na vuku ni veitalanoa ni vakadidike oqo, e ra tukuna kevaka e sa muduki laivi na yaqona mai na veiqaravi e koronivuli e na rawa ni sogota e levu na ka e vukevuke yaga ni sasaga ni vuli. E na qai rawa ga ni

vakavotukana na nodratou sasaga na tabana ni vuli me sogoti na yaqona kevaka walega e ratou rawa ni tokona vakailavo vakataucoko na tabana ni vuli na vei koronivuli e Viti ka kakua ni vakararavi tiko ki na veimata vanua me ra qarava vata (*State/Community Partnership*). Ni levu na veivanua e ra veiqaravi ka wili e loma na yaqona (p. 152).

E ra tukuna talega ni kevaka e sa kau laivi na yaqona mai na veiqaravi ni vuli se lomanibai ni koronivuli e ra sa na calata sara na gone na nodra dau vakavulici e na i tovo vakaturaga, vakarokoroko vakavanua me vaka na veiqaravi vakavanua e na soqo ni kumuni ilavo ka cabori kina na yaqona. E ra vulici e na kena i vukivuki dodonu ka matau mai na kena lose, cabori ka vakayagataki ni yaqona vakaturaga e na soqo vakakoronivuli e so.

Oqo e vakaraitaka toka na kena sega ni matalia sara na veika e cauraki eke ka ni levu sara na vanua e veidre toka kina na vakasama. Na yaqona e ra tukuna e so ni vakamalalumutaka na kena tokoni na vuli vinaka vei ira na noda gone ka vaka kina e na nodra veiqaravi na qasenivuli. E na dua na muana e tokona na kena vakayagataki na yaqona ni tokoni kina e vuqa na gacagaca ni qaravi ni vuli kei na koronivuli.

E na nodra vakatarogi na lewenivanua e na vuku ni veicoqacoqa ni vakasama e rua oqo, e ra tukuna ni yaqona e tiki tudei ni dua na i tikotiko vakavanua ka na dreve kece kina na i naki ni tabana ni vuli (p. 153). E levu e na gauna oqo e ra vakabauta ni sega sara ni vakabalebale na sasaga ni tabana ni vuli oqo.

E laurai talega na kena sega ni mai vakawakana me dei na lawa vakaturi me baleta na vakayagataki ni gunu se waigaga ni veivakamatenitaki (Ministry's Policy on Drugs and Substances Abuse in Schools 2010). Oqo e sega ni dodonu me ra beitaki vakatabakidua ga na qasenivuli e na kena sega ni muduki rawa na vakayagataki ni yaqona e koronivuli. Na tabana ni vuli mada ga e tokona tiko ni yaqona e tiki ni itovo vakavanua vakaitaukei ka dua na yasana e via vakakawabokotaka na kena vakayagataki (MoE, 2010). E ra tukuna e so ni veilawa e so e mai vakadavora na tabana ni vuli e sega sara ni matata vinaka ka levu na vanua e na rawa ni kauta mai na nuiqawaqawa kei na tabogo ni i tukutuku dodonu.

E so tale e ra kaya ni sasaga oqo e na via kauta laivi e dua na tiki ni bula vakavanua kei na veisemati vakavanua (Aporosa, 2019a). E bibi dina na maroroi ni itovo ia kevaka e sa kau laivi na yaqona e sa na solia e dua na galala me ra qara tale na tamata e dua na ka vaka koya io e sa na qai ca sara vakalevu kevaka e ra sa na digitaka na yaqona ni vavalagi se waigaga ni veivakamatenitaki me kenai sosomi (pp. 161-2). E levu na qasenivuli ka ra dau vakayagataka na yaqona e ra tukuna ni ra na sega ni tarovi mai kina. ia e ra tiko e lewe vica ga e ra tokona na vakasama ni vakayagataki ni yaqona e na lai vakavuna na kena sega ni qaravi vinaka na i tavi e koronivuli (p. 163).

Na kena segati me mau na veitalanoa e na vuku ni veicoqacoqa ni vakasama e rua, e na dua na gaunisala maqosa ni kena vakadeuci na vakasama oqo e na buturara ni veitalanoa (Nabobo-Baba, 2005, p. 393). Talanoa e dua na tiki ni noda i tovo kei na vaqaqara i wali ni leqa ka yaco oqo ni ra soqonivata na tamata ka veidovi vakasama (Havea, 2010), e na vuqa na gauna e dau vakayacori e na bati ni tanoa (Mishra, 2007, p. 45), ka i tovo ni veimaliwai noda na i taukei ka sa mai wili tale tiko ga kina o ira na wekada na Idia e Viti (pp. 164-6). Na talanoa e dau vakayagataki e na veitalanoataki ni veika dredre e so e sotavi – ia oqo e da na qai veitalanoa kina mai muri.

Na yaqona kei na vuli: E gadrevi me vakadeuci vakamatau sara

Mai na nodra veitalanoa e na vakadidike na lewenivanua, e ra tokona o ira na dauvakayagataka na yaqona kei ira na sega ni dauvakayagataka ni yaqona e tiki dina ga ni noda i tovo vakavanua na i taukei ka dau kauta vata mai na duavata, veimaliwai vinaka kei na veirokovi e kilai kina na noda vanua. E na dela ni duavata kei na veimaliwai vinaka oqo, e laurai ni cuqeni sara kina vakavinaka na qaravi ni vuli mai vei ira kece e ra vakaitavi kina. E sa na bau vakacola ua dina kevaka e toso tiko ga na sasaga me vakatabui vakadua na vakayagataki ni yaqona e na koronivuli.

E dina e na veitarogitaki ni vakasama (*psychometric testing*) e da talanoataka mai e cake, e laurai ni rawa ni yavalata toka na vakasama na vakayagataki ni yaqona se na vuna e ra na sega ni la'ki qarava kina na nodra itavi na qasenivuli. Kevaka me da raica ga vakatikina e na rawa ni biliga e na dua na yasana na noda rai ka tabogo vei keda na i tavi ni yaqona e na kena qaravi ka rawati na vuli vinaka kei na rai ni veivakatoroicaketaki rabailevu wili kina na veiwekanitaki na tamata se vanua ki na vuravura ni vuli (Aporosa & Tomlinson, 2014).

Ni da vakadiloa na vakasama kerei mai me mai vakatulewa e na noda bula (*Eurocentric ideology*), e na rawa ni tukuna ni dodonu na kena vakayagataki na yaqona baleta ni noda i tovo, ia me kakua ga ni mai vakataotaka na vakasama ni veivakatoroicaketaki vou (*economic progress*) se bula ni rawa ka vakayadudua (Eade, 2002, p. ix). E na vuqa na gauna na veivakasama vaka oqo e sega ni raica na noda i tovo me i vukevuke yaga ki na kena tokoni na bula sautu e na dua na vanua.

Na vakadidike oqo e via dusimaka vakadodonu ni veimataqali vakasama kerei vaka oqo e yavutaki mai e na dua na rai ni bula ni veivakatoroicaketaki kei na rawa ka e na gauna vou ka veitalia ga kevaka e curu mai vaka kameli ka vakatikikitaka na noda i tovo e da kilai kina. E sa vinaka kina me dolava na noda vakasama ni na yaco mai e levu cake sara na vakasama vovou vaka oqo ka rawa ni tukuni me vaka e dua na matau gata sara ka mai vakayagataki me

cavuka sara vakadua na vei isema e da a dau vesukivata voli kina me vaka na noda i tovo – me sa bibi duadua ga na nomu rawati iko vaka i iko taudua ga. Kevaka sa vaka sara oqo na kena rai sa dodonu me da yalomatua ka raica matau me da kakua ni biuta vakarawarawa na noda i tovo ni bula (Cockley, 2010, pp. 149–52). Na noda i tovo e isolisoli nodra na noda qase se o cei li o keda na tabatamata vou me da vakayalia – na cava beka me na qai nodra na muri mai. O cei beka li me na tarogi kina se me bale li vei cei?

E na veimatanitu ka ra segati me ra vakatoroicaketaki me vaka o keda e Viti, e dodonu me tokoni na noda kukube vinaka ki na veika e tu ka noda i tovo. E levu na gauna e dau kau mai na vakasama vovou me mai moica na noda bula. E tukuni e na vakadidike ni kena sa yali vakayauyau na i tovo vakavanua e vu talega mai e na ka vovou e da sa mai vulica kei na veileqa tale e so e da sa mai sotava tu oqo (Teasdale & Teasdale, 1992).

E na vakadidike oqo e da mai vakacakuleya tiko e dua na tiki ni noda i tovo na yaqona kei na qaravi vuli. E na so na i tuvatuva vaka e vakayacora na tabana ni vuli e yavutaki e na vakasama vou ka nanumi vakatabakidua ga na tosoi ni bula ni vuli kei na vakatoroicaketaki raraba ia e were ubiubitaki ka lomoci sobu na i tovo ka ra bula tiko mai kina na uma tamata e na dua na vanua (p. 197).

Na veika e da raica mai e na vakadidike oqo ni sasabai e mai cakava na tabana ni vuli me ra vakatabui na qasenivuli mai na vakayagataki yaqona e na sega sara ni na rawa vinaka na kena i naki. E levu sara vei ira na lewe ni vanua e Viti ka ra qasenivuli vei keda na itaukei kei ira na Idia e ra kila deivaki na bibi ni veika vaka oqo e na noda i tovo. E levu talega e ra vakasavuya ni ra na sega ni duavata sara ki na vakatatabu e mai segata tiko oqo na tabana ni vuli.

Talanoa ki na i lakolako vou

Na kena vakadilo ni veika e baleta na vuli kei na yaqona e na vinaka me na veitalanoataki se i wali cava e da na raica (pp. 164-6). Na talanoa e i kuvivuki ni noda semai ka veivosakitaka na wali ni leqa (Nabobo-Baba, 2005, p. 393), e na veivuketaki na ke na raici na veiyasana kece sara ka mau na veivosaki ni vakadavori vakadodonu na i wali me veiraurau kei na bula e na gauna oya e na dela ni vanua (Nabobo-Baba, 2005, pp. 396–7; Vaka'uta, 2011, p. 8). E na buturara ni veitalanoa vaka oqo se na vaqaqara i wali ni leqa, e dau vakayagataki vakalevu sara kina na yaqona (Aporosa & Forde, 2019).

E dau segati tale game semati na rai e sega ni duavata e na buturara ni veitalanoa me vaka e kainaki koto oqo (Robinson & Robinson, 2005):

Na veitalanoa e tiki ni bula ni navunavuci e na Pasivika ka cawiritaki vakavica na vakadeuci ni vakasama ka sega ni da lako ga yani me sa segati sara

ga vakadodonu me wali na i naki ni veitalanoa me vaka na nodra i walewale na vavalagi. E levu na ka e vakavicataki na kena talanoataki ... e sega ni dua na kena lawa me vakagaunataki kina ... e soli vei ira kece sara na gauna me ra solia na nodra vakasama... Na veitalanoa e dola raraba ka yavutaki e na veidokai, veidolei ni vakasama kei na vakarokoroko ka dusia ga na i valavala ni bula vakaturaga (p. 14).

Na talanoa e solia e dua na buturara me rogoci kina na domodra kece sara na lewenivanua ka semai e na veidokai vakavanua ni kena laurai me dei ka ciqomi na nodra bula na tamata kei na lewa e na ovici kina na bula.

E laurai talega e na vakadidike oqo ni veika e ra cauraka na lewenivanua kei na veitalanoataki ni vuli kei na yaqona, e dodonu dina me veitalanoataki ka soli vakasama talega vei iratou na tabana ni vuli e na lawa e ratou via virikotora. Oqo e dua na vatavata e na rawa ni ciqomi kina na nodra rai na lewe ni vanua kei na veiyasana kece ni bula ka sega wale ga ni dua na vakatulewa e mai soli wale tu ga me da ciqoma ka muria – ia e sega ni da bau veivosakitaka. E dodonu dina me sereki na kena navuci na lawa vakaturi oqo, e na so na gauna e na veika e ra mai laveta cake eso na veimatalotu ka ra sega ni dau vakayagataka na yaqona e sega talega ni duavata kei na uto ni vakasama e da serelaka tiko me baleta na yaqona kei na vuli. E ologi kina na nodra rawa ka na gone e koronivuli kei na itavi ni veitokoni ni vanua e na nodra koronivuli ka veitauriligatakivata kei na matanitu na kena qaravi (*State/Community Partnership*).

Na veivakatoroicaketaki ia e wereubiubitaki beka

Sa oti oqo e walu na yabaki ka sega tale ni bau rogo mai vei iratou na tabana ni vuli na veika e baleta na vakayagataki ni yaqona. E na gauna talega oqori e ra sikova na dau ni vakadidike na veikoronivuli eso e Viti ka laurai ni dei tu ga na veivakaturagataki e na koronivuli ka vakayagataki na yaqona me ra kidavaki kina na vulagi kei ira na i tubutubu e na gauna e ra soqo yani kina. E ra volitaki yaqona me rawa kina na i lavo me qaravi kina na koronivuli, e vakayagataka talega o ira na qasenivuli e na nodra soqosoqovata ka vinaka kina na nodra veimaliwai e koronivuli. E na vula i nuqalevu, yabaki 2020, a kaya kina na Minisita ni Vuli Rosy Akbar e na niusiveva na Fiji Sun ni sega ni taleitaka na kena dau vakayagataki na yaqona e na soqo e dau vakayacori e na veikoronivuli. Kevaka e na vakayacori e na yaco kina na leqa (*disciplinary action*) ka ni volai me lawa ni sega ni vakatarai na vakayagataki ni yaqona e na gauna ni vuli (Nai, 2020). E na siga vata talega koya e a tukuna e na niusiveva na Fiji Times ko Timoci Bure me kolotaki laivi na i yaya ni yaqona e na benubenu, e kauta mai na yalo velavela ka sega ni vakalou, e ra na vucesa na tamata ka leqa na veiqaravi e na koronivuli. E waqara sara na buka ni veitalanoa e na i vatavata ni volamata ka vaka

kina e na bati ni tanoa vakabibi e na veika e tukuna o Timoci Bure. E tarogi kina ni sa sega sara beka ga ni lakovata na vuli kei na noda i tovo vakavanau na itaukei ka dina ga ni tu e levu sara na vakadinadina bula na kena veiwekani vinaka na vuli kei na i tovo se i valavala vakavanua (Aporosa, 2016; Chu, Glasgow, Rimoni, Hodis & Meyer, 2013; Reynolds, 2017). E levu e ra duavata kei Rosy Akbar ni tukuna ni yaqona e i vurevure ni vucesa kei na sega ni rawati vinaka na vuli. E rairai e sa na lewai tale beka ga na gauna me ra moce kina (Aporosa & Foley, 2020). E dua na qasenivuli e tukuna e rairai sa na vakatabui talega na sara iyaloalo e na bogi ia e levu e ra tukuna ni ra na sega ni rawa ni vakaukauwataki vaka oqo me lewai na nodra vakayagataka na yaqona ka sa tini se ruasagavuli mai na yabaki na nodratou vakasaga tiko. Na ka e vunitaki tiko ni qaravi ni vuli e viti e ligavata kina na matanitu kei na vanua (*State/Community Partnership*) ia e tiki ni veiqaravi balavu oqo na yaqona.

Sa via rauta ni ruasagavulu na yabaki na ke na kauta cake mai na tabana ni vuli na veika e baleta na yaqona kei na vuli. E na rawa beka ga ni laurai e dua na kena i wali kevaka e nanuma na tabana ni vuli me bau wiliki ira na lewe ni vanua kei na dauniveiqaravi e na veitalanoa ni vaqaqara i wali raraba me vaka na veiwekani ni qaravi vuli na *State/Community Partnership*. Na i wali e dodonu me kauta mai na duavata ka me kau tani sara na veika e na rawa ni mai vakadaroya na veimaliwai vinaka ni da taurivaka na veivakasama vovou e so e kau mai me lewa na bula e na nodra lawa kei na vakatulewa. Na digidigi dodonu me kauta mai na bula ni veitikoniki kei a veitokani me rawa kina na vuli kei na bula vinaka e na noda vanua.

Bibliography

- Aporosa, S. (2008). *Yaqona and education in Fiji: A clash of cultures?* Germany/VDM Verlag.
- Aporosa, S. (2011). Is kava alcohol?: The myths and the facts. *Journal of Community Health and Clinical Medicine for the Pacific*, 17(1), 157-164.
- Aporosa, S. (2014). *Yaqona (kava) and education in Fiji: Investigating 'cultural complexities' from a post-development perspective*. Albany/Massey University Press.
- Aporosa, S. (2015). The new kava user: Diasporic identity formation in reverse. *New Zealand Sociology*, 30(4), 58-77.
- Aporosa, S. A. (2016). Māori academic success: Why the deficit perspectives? *Micronesian Educator: A Journal of Research and Practice on Education*, 23, 33-51.
- Aporosa, S. A. (2019a). Kava and ethno-cultural identity in Oceania. In S. Ratuva (Ed), *The Palgrave handbook of ethnicity*, Singapore: Palgrave Macmillan. doi.10.1007/978-981-13-0242-8
- Aporosa, S. A. (2019b). De-mythologizing and re-branding of kava as the new 'world drug' of choice. *Journal of Drug Science, Policy and Law*, 5, 1-13. doi.10.1177/2050324519876131
- Aporosa, S. A. (2019c). *Kava, the devil, and the snake: Pentecostal iconoclasm in contemporary Fiji*. Presented at the Association for Social Anthropology in Oceania Annual Conference (ASA019), University of Auckland, Auckland, New Zealand. Paper available at: <https://hdl.handle.net/10289/12449>
- Aporosa, S. A. (2021). *Improving road safety and health: Understanding kava's impact on driver fitness*. Technical report prepared for (and accepted by) Health Research Council of New Zealand, July 31. Permanent link: <https://hdl.handle.net/10289/14570>
- Aporosa, S. A, Atkins, M. & Brunton, R. (2020). Kava drinking in traditional settings: Towards understanding effects on cognitive function. *Journal of Human Psychopharmacology: Clinical and Experimental*, 35(2), e2725. doi.10.1002/hup.2725
- Aporosa, S. A., Atkins, M., & Leov, J. (2021). Decolonising quantitative methods within a Pacific research space to explore cognitive effects following kava use. *Pacific Dynamics: Journal of Interdisciplinary Research*, 5(1), 74-92. doi.10.26021/10642
- Aporosa, S. A., Ballard, H., Pandey, R., & McCarthy, M. J. (2022). The impact of traditional kava (Piper methysticum) use on cognition: Implications for driver fitness. *Journal of Ethnopharmacology*, 291(115080), 1-15. doi:10.1016/j.jep.2022.115080
- Aporosa, S. A., & Fa'avae, D. T. M. (2021). Grounding Pacific practice: Fono at the Fale and Veiqaraqaravi Vakavanua. *Waikato Journal of Education. Special Issue: Talanoa Vā: Honouring Pacific Research and Online Engagement*, 26, 35-43. doi.10.15663/wje.v26i1.852
- Aporosa, S. A. & Foley, E. (2020). De-mythologizing and re-branding the traditional drink kava. *Research Outreach*, (112), 106-109.
- Aporosa, S. A. & Forde, J. (2019). Māori and kava: New drug fashion or re-engagement with 'kawa'? *Pacific Dynamics: Journal of Interdisciplinary Research*, 3(1), 72-85. doi.10.26021/865
- Aporosa, S. A., & Gaunavou, U. Jnr. (2021). Na yaqona kei na ivakatakilakila vakavanua ena yatu Pasivika (Kava and ethno-cultural identity in Oceania). *In our Language: Journal of Pacific Research* (1), 1-11 (online first). doi:10.15663/JPR.vwi1.article1
- Aporosa, S. A. & Tomlinson, M. (2014). Kava hangover and gold-standard science. *Anthropologica: Journal of the Canadian Anthropology Society*, 56(1), 163-175. <https://www.jstor.org/stable/24469648>
- Brison, K. J. (2007). *Our wealth is loving each other*. Lexington/Rowman & Littlefield.
- Brison, K. J. (2017). The power of submission: Self and community in Fijian Pentecostal discourse. *American Ethnologist*, 44(4), 657-669. doi:10.1111/amet.12564
- Chambers, N. (2018). *Deadly drink: Yaqona identified as a leading cause of stroke*. Fiji Times, July 30. p.8.
- Chand, A. (2020) *Throw sulu, kava away, teachers urged*. Fiji Times, Jan. 16, 2-3.
- Chu, C., Glasgow, A., Rimoni, F., Hodis, M. & Meyer, L. H. (2013). *An analysis of recent Pasifika education research literature to inform and improve outcomes for Pasifika learners*. Wellington/Ministry of Education.

- Chaudhary, F. (2020). *Alcohol abuse*. Fiji Times, Aug. 24. p.1,3.
- Cockley, D. (2010). Helon Habila's neoliberal Nigeria: Free markets and subordinate cultures in 'Waiting for an Angel'. In W. P. Collins (Ed), *Emerging African voices: A study of contemporary African literature* (pp. 144–77). New York/Cambria.
- Daniel, M. H. (1997). Intelligence testing: Status and trends. *American Psychologist*, 52(10), 1038–45. doi.10.1037/0003-066X.52.10.1038
- Delaibatiki, N. (2017). *Let's cut back our yaqona consumption and help our families*. Fiji Sun, Jan. 25. Retrieved January 26, 2017, from <http://fijisun.com.fj/2017/01/25/lets-cut-back-our-yaqona-consumption-and-help-our-families/>
- Eade, D. (2002). Preface. In D. Eade (Ed), *Development and culture: Selected essays from development in practice* (pp. ix–xiv). Oxford/World Faiths Development Dialogue.
- Fehoko, E. (2015). Social space and cultural identity: The faikava as a supplementary site for maintaining Tongan identity in New Zealand. *New Zealand Sociology*, 30(1), 131-139.
- Fiji Times. (2008). *Bole advises against yaqona*. Fiji Times, Dec. 12, p. 10.
- Fox, L. & Aporosa, A. (2020) *Australian border officials seize tonnes of kava sent by mail*. ABC Australia: Pacific Beat, Oct. 16. Retrieved accessed October 16, 2020, from <https://www.abc.net.au/radio-australia/programs/pacificbeat/australian-border-officials-seize-tonnes-of-kava-sent-by-mail/12773896>
- Geraghty, P. (1996). 'When I was a lad...': Thoughts on our national drink. Fiji Post, p. 16, April 28.
- Government of Fiji. (2010). *iTaukei now replaces 'Fijian' and 'Indigenous Fijian'*, Public Service Commission Circular No. 39/2010, File: 29/685/23/2, July 28.
- Groth-Marnat, G. (2003). *Handbook of psychological assessment* (4th ed.). New Jersey/John Wiley & Sons.
- Hall, S. (1990). Cultural identity and diaspora. In J. Rutherford (Ed), *Identity: Community, culture, difference* (pp. 222–37). London/Lawrence & Wishart.
- Havea, J. (2010). *Talanoa ripples: Across borders, cultures, disciplines*. Albany: Office of the Directorate Pasifika@Massey.
- Hemi, K. V., Bulisala, S. N., Aporosa, S. A., & Fa'avae, D. T. M. (2021). Imua: Reflections on imua, talanoa-vā and leadership in the ongoing strategic journey of a New Zealand university. *Waikato Journal of Education. Special Issue: Talanoa Vā: Honouring Pacific Research and Online Engagement*, 26, 11-34. doi:10.15663/wje.v26i1.855
- Henry, T., & Aporosa, A. (2021). The virtual faikava: Maintaining vā and creating online learning spaces during Covid-19. *Waikato Journal of Education. Waikato Journal of Education. Special Issue: Talanoa Vā: Honouring Pacific Research and Online Engagement*, 26, 179-194. doi.10.15663/wje.v26i1.775
- Kaufman, A. S. & Lichtenberger, E. O. (1999). *Essentials of WAIS-III assessment*. New York/John Wiley & Sons.
- Lebot, V. (1991). Kava (*Piper methysticum* Forst. f.): The Polynesian dispersal of an Oceanian plant. In P. A. Cox & S. A. Banack (Eds), *Islands, plants, and Polynesians: An introduction to Polynesian ethnobotany* (pp. 169–201). Portland/Dioscorides Press.
- McGee, C. & Fraser, D. (2008). Introduction. In C. McGee & D. Fraser (Eds), *The professional practice of teaching* (Vol. 3) (pp. xvii-xviii). Melbourne/Thomson Learning.
- MediHerb. (1994). Kava: A safe herbal treatment for anxiety. *MediHerb Professional Newsletter* 38, May.
- Mishra, V. (2007). *The literature of the Indian diaspora: Theorizing the diasporic imaginary*. New York/Routledge.
- MoE: Ministry of Education, National Heritage, Culture and Arts, Youth and Sports. (2000). *Learning together: Directions for education in the Fiji Islands*. Suva/Government Printer.
- MoE: Ministry of Education, National Heritage, Culture and Arts, Youth and Sports. (2010). *Policy on drugs and substances abuse in schools*. Suva/Government Printer.
- Nai, M. (2020). *No grog, no special meals for chief guests during school hours: Akbar*. Fiji Sun (online), Jan. 16. Retrieved January 16, 2020, from <https://fijisun.com.fj/2020/01/16/no-grog-no-special-meals-for-chief-guests-during-school-hours-akbar>
- Nabobo-Baba, U. (2005). Talanoa: From traditional to modern conflict resolution. In J. Henderson & G. Watson (Eds.), *Securing a peaceful Pacific* (pp. 392–397). Canterbury University Press.
- Nabobo-Baba, U. (2006). *Knowing and learning: An indigenous Fijian approach*. Suva/Institute of Pacific Studies, University of the South Pacific.
- Newland, L. (2008). *The socio-economic impact of kava consumption in two Fijian villages*. Paper presented at the Association for Social Anthropology in Oceania, Canberra, Australia, February 13–16.
- Nutt, D. (2020) *Drink? Why alcohol is the most damaging drug in the World - Part 1/2*. London Real. Feb. 5. Retrieved February 28, 2020, from <https://londonreal.tv/david-nutt-drink-why-alcohol-is-the-most-damaging-drug-in-the-world/>
- Pinomi, S. (2008). *Kava restriction puts an unfair burden on Pacific culture*. The Sydney Morning Herald. May 30. p.15.
- Qioniwasa, I. (2020). *Fijian contextual perception on yaqona-kava consumption and planting with the bible in perspective: A paper submitted to The Doctrinal Purity Committee of the Assemblies of God of Fiji* (Feb. 13). Suva/South Pacific Bible College.
- Ravuvu, A. (1983). *Vaka i Taukei: The Fijian way of life*. Suva/University of the South Pacific.
- Ravuvu, A. (1987). *The Fijian ethos*. Suva/Institute of Pacific Studies of the University of the South Pacific.
- Rawalai, L. (2014). 'Kavaholics' told to drink in moderation. Fiji Times, Sept. 1. Retrieved September 2, 2014, from <http://www.fjitime.com/story.aspx?id=278962>
- Reynolds, M. (2017). *Together as brothers: A catalytic examination of Pasifika success as Pasifika to teu le va in boys' secondary education in Aotearoa New Zealand*. Unpublished PhD thesis, Victoria University of Wellington. Retrieved August 14, 2018, from https://researcharchive.vuw.ac.nz/xmliui/bitstream/handle/10063/6487/thesis_access.pdf?sequence=1
- Robinson, D. & Robinson, K. (2005). *Pacific 'ways of talk': Hui and talanoa*. Wellington/The New Zealand Trade Consortium & New Zealand Institute of Economic Research (Inc).
- Sarris, J., Stough, C., Teschke, T., Wahid, Z. T., Bousman, C. A., Murray, G., Savage K. M., Mouatt, P., Ng, C. & Schweitzer, I. (2013). Kava for the treatment of

- generalized anxiety disorder RCT: Analysis of adverse reactions, liver function, addiction, and sexual effects. *Phytotherapy Research*, 27(11), 1723–28. doi:10.1002/ptr.4916
- Schech, S. & Haggis, J. (2000). *Culture and development: A critical introduction*. Oxford/Blackwell Publishers.
- Teasdale, B. & Teasdale, J. (1992). Introduction. In B. Teasdale & J. Teasdale (Eds), *Voices in a seashell: Education, culture and identity* (pp. 1–5). Suva/Institute of Pacific Studies, University of the South Pacific & United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation.
- Tavola, H. (2000). Education in rural Fiji. In F. Pene, H. Tavola & A. Croghan (Eds), *Learning together: Directions for education in the Fiji Islands* (pp. 162–178). Suva/Government Printer.
- Tecun, A., Reeves, R., & Wolfgramm, M. (2020). The past before us: A brief history of Tongan kava. *Journal of the Polynesian Society*, 129, 171–192. doi:10.15286/jps.129.2.171-192
- Tomlinson, M. (2004). Perpetual lament: Kava-drinking, Christianity and sensations of historical decline in Fiji. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 10, 653–673. doi:10.1111/j.1467-9655.2004.00206.x
- Tomlinson, M. (2019). Is there a relationship between ritual and cliché?: Indigenous Fijian criticism of kava drinking. *Ethnos: Journal of Anthropology*, 1–17. doi:10.1080/00141844.2019.1640265
- Tuwere, I. S. (2002) *Vanua: Towards a Fijian theology of place*. Suva/Institute of Pacific Studies, The University of the South Pacific & Auckland: College of St. John the Evangelist.
- Vaka'uta, N. (2011). Dancing the rhythms of talanoa. In N. Vaka'uta (Ed.), *Talanoa rhythms: Voices from Oceania* (pp. 8–13). Auckland/Masilamea Press.
- Williams, E. B. (2000). Facing the challenges of Fijian education: Planning for the future. In F. Pene, H. Tavola & A. Croghan (Eds), *Learning together: Directions for education in the Fiji Islands* (pp. 179–225). Suva/Government Printer.
- Wolinski, C. (2018). This ancient South Pacific sipper is officially trending. VinePair, March 21. Retrieved May 7, 2018, from <https://vinepair.com/articles/what-kava-kava-drink/>

Na kedrau itukutuku na dau ni volavola

E veiwekani ena yasana mai vei tinana o Dr S. 'Apo' Aporosa ki na koro o Naduri e Macuata e Viti. E rawata na ivola koro'i na Doctorate ena Development Studies mai na Massey University (Niusiladi). E tiko okoya ena Te Huataki Waiora School of Health kei na Te Kura Whatu Oho Mauri School of Psychology ena Yunivesiti e Waikato. E veivakatavulici o Apo, ka dua na ililiu matua ena Pacific Strategic Team, ka vaqaqa na veika vakavanua, veika e tara na tiko bulabula kei na vakayaco-ka ni yaqona ki na mona ena kena ivakavakayagataki vakavanua.

Ko Dr. Suli Vunibola e dau ni vakadidike tiko e na Macmillan Brown Centre for Pacific Studies, University of Canterbury e Christchurch. E cavu tu mai e na vanua o Naduru, rogorogo ni dromu, na Tui Vuna e na koro ko Vitina, Dogotu'i, Macuata. E sema tale ga Karaimasi, Druadrua, Turaga na Tui Namu'a na kaka, Macuata. E veivakavulici tale tiko ga e na lesoni ka oka e na veivakatoroicaketaki (Development Studies) ka vakabibi e na laveti cake na bula sautu vei ira na kawa i taukei (Indigenous) e Viti, e na vei yatu yanuyanu e na Pasivika, kei na noda vuravura raraba. E qarava tiko e na gauna oqo na vakadidike me baleta na veisau ni draki kei na i walewale e da vakayagataka na i taukei e na Pasifika me da sotava kina na kena revurevu (POCCA – Pacific Island Ocean Climate Change Assessment). E vuqa na i walewale oqo e sema dei e na kila kei na yalo matua vakaitaukei (Indigenous Knowledge).